

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет

Кафедра кримінального права та правоохоронної діяльності

КРИМІНОЛОГІЯ

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ З ТЕМИ 5:
«ТЕОРІЯ ОСОБИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШНИКА.
ВІКТИМОЛОГІЯ»**

Конспект лекції підготувала: Плутицька К. М.,
к.ю.н., доцентка, доцентка кафедри
кримінального права та правоохоронної
діяльності Запорізького національного
університету

Запоріжжя — 2025

ТЕМА 5 «ТЕОРІЯ ОСОБИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШНИКА. ВІКТИМОЛОГІЯ»

План:

- I. Поняття «людина», «індивід», «особа», «особистість».
- II. Співвідношення соціального і біологічного в особі кримінального правопорушника.
- III. Кримінологічна характеристика особи кримінального правопорушника.
- IV. Формування особи кримінального правопорушника.
- V. Типологія особи кримінального правопорушника і класифікація кримінальних правопорушників.
- VI. Особа потерпілого.

I. Поняття «людина», «індивід», «особа», «особистість».

Сучасна наука щодо людини застосовує низку понять: власне «людина», «індивід», «особа», «особистість».

Поняття «людина» в цій низці є первинним. Це істота, що займає певне місце в еволюційній системі. *Людина* — це біологічна істота, що належить до класу ссавців, виду *homo-sapiens*. Людина наділений свідомістю, тобто здатністю пізнавати світ і себе і відповідно до цього діяти розумно. Людина як біологічний вид наділений тілесною організацією: прямоходінням, наявністю рук, високорозвиненим мозком тощо. Людина є об'єктом вивчення природничих та суспільних наук.

Поняття «людина» часто вживається і в іншому значенні — «*індивід*», коли потрібно визначити одиночного представника з усього роду людського або з певної його спільності — колективу, групи, незалежно від того, за якою ознакою вона виділена — біологічною або соціальною¹.

Для позначення соціальних властивостей людини її соціальної сутності використовують термін «особа». *Особа* — це той образ (обличчя) людини, яким вона постає в суспільних відносинах, яким її сприймають учасники цих відносин, суспільної активності та діяльності. Щодо здійснення діяльнісних видів людської активності в значенні «особа» часто вживається термін «суб'єкт»: «суб'єкт підприємницької діяльності», «суб'єкт кримінального правопорушення», «суб'єкт запобіжної діяльності» тощо².

Зі свого боку соціальні якості особи визначають сутність її «особистості».

Особистість — соціальна якість людини, особистість — це людина, наділена свідомістю, промовою і здатністю до діяльності. Людина не народжується особистістю, а стає нею у процесі спілкування, отже, поза суспільством формування особистості неможливо. Відповідно, людина не народжується і кримінальним правопорушником, а стає ним у результаті несприятливого морального формування її особистості.

Відомо приблизно 30 випадків, коли тварини «виховували» дітей. Картина всюди була одна й та ж сама. Діти не вмели ні стояти, ні ходити, але швидко пересувалися рачки чи спритно лазили по деревах. Вони не володіли мовою й не

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1 : Теоретичні засади а історія української кримінологічної науки. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. С. 234.

² Там же. С. 234.

могли вимовляти членороздільні звуки, відмовлялися від людської їжі, харчувалися сирим м'ясом, дикими рослинами, зривали із себе одяг, кусалися, вили, спали на голій підлозі тощо. Це показує, що людська органіка універсальна, пластична й дозволила дітям легко пристосуватися до тварини способу життя.

Але людина, яка не здатна здійснювати усвідомлені дії, відповідати за свої вчинки, за поведінку загалом, за своє ставлення до себе подібних і суспільства, позбавлена необхідних властивостей, щоби характеризуватися саме як особистість. Щоби новонароджена дитина стала діяльною особистістю, вона повинна пройти відповідні стадії природного (біологічного) і соціального розвитку. Вона повинна не тільки досягти певного рівня фізичної й розумової досконалості, але і придбати поряд із цим необхідний для життя діяльної істоти досвід спілкування з іншими людьми.

Отже, *особистість кримінального правопорушника* — це сукупність соціально значущих негативних властивостей, ознак, зв'язків, відносин, які характеризують особу, яка винно порушила кримінальний закон, у поєднанні з зовнішніми умовами й обставинами, що впливають на його антисуспільну поведінку.

Не можна не визнати також, що в багатьох осіб, які скоїли, наприклад, необережні кримінальні правопорушення, можуть бути відсутні риси, типові для кримінальних правопорушників. Поняття особистості кримінального правопорушника не може слугувати ярликом для позначення найбільш небезпечних і злісних правопорушників.

Кримінологічне вивчення особистості кримінального правопорушника здійснюється головно для виявлення й оцінки тих її властивостей і рис, які породжують кримінально протиправну поведінку, для її профілактики, у тому числі повторної задля виправлення засуджених.

Вивчення особистості кримінального правопорушника має будуватися на правовій основі — закон повинен визнавати досліджувану особистість суб'єктом кримінального правопорушення. Тому розглянута категорія має тимчасові рамки: з моменту скоєння кримінального правопорушення й до закінчення відбуття покарання, а не до моменту констатації виправлення. Однак після відбуття покарання людина вже не є кримінальним правопорушником і представляє інтерес не як носій «кримінально протиправної особистості», а як особа, здатна знову стати на кримінально протиправний шлях, особливо якщо мова йде про рецидивістів.

II. Співвідношення соціального й біологічного в особі кримінального правопорушника.

Однією з корінних проблем вивчення особистості кримінального правопорушника є проблема *співвідношення соціального й біологічного*.

Питання про роль біологічних якостей людини в кримінально протиправній поведінки ставилося ще на перших етапах розвитку кримінологічної науки, і взагалі, в антропологічних теоріях італійського вченого Чезаре Ломброзо.

Радянська кримінологія виходила з того, що злочинність і конкретні кримінальні правопорушення в будь-якому суспільстві носять соціальний характер і у зв'язку з цим був висунутий лозунг – кримінальними правопорушниками не народжуються – ними становляться. Через це ігнорувався індивідуальний підхід до з'ясування причин і умов кожного конкретного кримінального правопорушення. Обвинувачувалися при цьому, передусім, сім'я, школа, оточення у виробничій сфері і сфері дозвілля. Особливості особи кримінального правопорушника, його

психофізичні якості були поставлені на другий план і розглядалися як необов'язкові, факультативні.

Позиція більшості сучасних вітчизняних кримінологів ґрунтується на тому, що загалом кримінально протиправна поведінка в будь-якому суспільстві має соціальний характер і соціальну обумовленість. Пояснення її тільки чи переважно біологічними властивостями особи суперечить усій історії злочинності, та боротьба з нею ведеться соціально-економічними, правовими та іншими засобами, а не біологічними. Це аж ніяк не означає ігнорування біологічних чинників, однак вони можуть носити лише характер умови, що сприяє кримінально протиправній поведінці, але аж ніяк не її причини.

Деякі вчені на підтвердження того, що біологічні чинники можуть самі по собі призводити до кримінально протиправної поведінки, що схильність до такої поведінки біологічно детермінована й може передаватися в спадок, наводять дані про те, що в загальній масі кримінальних правопорушників чимало осіб із розладами психічної діяльності.

Дійсно, як показують дослідження, серед кримінальних правопорушників, особливо тих, що вчиняють насильницькі кримінальні правопорушення, висока питома вага людей, які мають психічні аномалії в межах осудності. Вона сягає 30%. Положення психології, психофізіології, психіатрії, деякі кримінологічні дані дають підставу вважати, що ослаблення чи спотворення психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню й розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і, заразом веде до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Ці риси перешкоджають нормальній соціалізації особистості, призводять до інвалідності, заважають займатися певними видами діяльності і взагалі працювати, що підвищує ймовірність скоєння протиправних діянь і ведення антисуспільного способу життя. Значущість зазначених чинників зростає в сучасних умовах, характеризуються загальною психічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації.

Однак це зовсім не означає, що аномалії психіки є причиною скоєння кримінальних правопорушень. По-перше, серед усієї маси кримінальних правопорушників суб'єкти з такими аномаліями не становлять більшості. По-друге, навіть наявність психічних аномалій у конкретної особи далеко не завжди свідчить про те, що вони зіграли криміногенну роль у його протиправній поведінці. По-третє, як доведено багатьма емпіричними дослідженнями, не сама аномалія психіки визначає скоєння кримінального правопорушення, а виховання, ті несприятливі умови формування індивіда, які породили його криміногенні особистісні риси. Зрозуміло, такі аномалії можуть сприяти їхньому виникненню й розвитку, як і самому протиправній поведінці, але лише в якості умови, не визначального це поведінка загалом.

Констатація будь-якої психічної аномалії (наприклад, психопатії, олігофренії в стадії дебільності, органічного ураження центральної нервової системи тощо) аж ніяк не пояснює, чому ця людина скоїла кримінальне правопорушення. Мотивація, внутрішні причини кримінально протиправної поведінки не представлені в діагнозі, який лише визначає наявність того чи іншого розладу, його ступінь, важкість тощо. Тому зрозуміти суб'єктивні причини кримінальних правопорушень, представлені в мотиві, можна лише шляхом психологічного вивчення особистості. Дефекти психіки,

якщо, звичайно, вони мають місце, зовсім не є мотивами кримінально протиправної поведінки, хоча й можуть впливати на них.

Як встановлено, психопатії, наприклад, є одним із чинників, що сприяють скоєнню насильницьких кримінальних правопорушень. Водночас давно відомо, що психопати успішно працюють і виконують багато інших обов'язків. Тому основне значення має не аномалія сама собою, а соціальний образ особи, сформований суспільством.

Кримінологами робилися спроби виявити значення біологічних чинників в особистості кримінального правопорушника шляхом вивчення близнюків. Це вивчення орієнтується на єдиний генетичний початок, а саме на схожість (ідентичність) генотипу, і спрямоване на з'ясування ступеня збігу інших, у тому числі кримінологічних ознак. Значення *близнюкового методу* полягає в тому, що однойцеві близнюки мають ідентичний генотип. Вони народжуються у вигляді двох хлопчиків або двох дівчаток. Порівнюючи таких близнюків і оцінюючи величину внутріпарної кореляції (відповідності), можна встановити, які їхні особливості детерміновані генотипом і які - впливом середовища. Зіставлення даних різних досліджень показує частоту кримінально протиправної поведінки другого близнюка, якщо перший був кримінальним правопорушником, водночас, як виявилось, частота кримінально протиправної поведінки однойцевих близнюків удвічі вище, ніж у двуйцевих. Однак це не може служити доказом біологічного походження кримінальних правопорушень. Кримінально протиправна поведінка осіб, що володіють схожим генотипом, може пояснюватися як подібним середовищем формування особистості, так і подібними психофізіологічними особливостями вивчених осіб. До того ж однойцевих близнюків серед населення дуже небагато, а серед кримінальних правопорушників, практично одиниці, що не дозволяє зробити будь-які однозначні висновки.

У плані співвідношення біологічного й соціального увагу кримінологів залучали особи, що володіють *хромосомними аномаліями*, тобто відхиленнями від нормальної будови й кількості хромосом у спадкових (статевих) клітинах. Хромосомні аномалії трапляються приблизно у 0,4 відсотка новонароджених. Кримінологічне значення хромосомних аномалій зазвичай приписується двом із них, пов'язаних із наявністю в чоловіків додаткової 47-ої хромосоми типу "X" або типу "Y". У 60-х роках була висловлена думка про те, що саме ці типи хромосомних аномалій можуть бути пов'язані з кримінально протиправною поведінкою. Однак і в цій області не здобуто достовірних даних. Недосконалість методик дослідження, мале число спостережень у кожному з них - все це призвело до того, що відмінності в оцінках різних вчених ступеня поширеності зайвої хромосоми серед кримінальних правопорушників досягають двадцяти кратних розмірів. За суттю, дослідження хромосомних аномалій встановили відомий зв'язок цих аномалій не стільки зі злочинністю, скільки з психічними захворюваннями: серед обстежених значну більшість склали саме особи з такими захворюваннями (аномаліями).

Оскільки мова йде про особистість, про роль біологічних чинників, можна говорити лише на особистісному, психологічному рівні. Особистість, її психіка є, образно кажучи, ареною, на якій відбувається взаємодія соціальних і біологічних чинників. Поза психіки їхнє співвідношення зрозуміти неможливо. Тому науковий аналіз зазначеної проблеми може бути плідним тільки в тому випадку, якщо розглядати дію цих чинників у структурі особистості, оскільки людська поведінка

залежить від того, на якій особистісній основі вони функціонують. Інтенсивність прояву соціальних і біологічних обставин залежить від того, якою є сама особистість.

III. Кримінологічна характеристика особи кримінального правопорушника.

Кримінологічна характеристика особи кримінального правопорушника дається на підставі низки специфічних ознак, рис, властивостей особи, які у своїй сукупності утворюють структури особи кримінального правопорушника.

Найчастіше виокремлюють такі складові кримінологічної структури: соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально — рольові, кримінально-правові. Ця структура будується шляхом узагальнення офіційних статистичних даних, які характеризують засуджених осіб, а також на підставі вибіркового кримінологічного дослідження.

Соціально-демографічні ознаки особи кримінального правопорушника. Ці ознаки самі собою не ж криміногенними. Вони містять відомості про стать, вік, рівень освіти, соціальний стан, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частота зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу (випадковий зарібок, жебрацтво, вчинення кримінального правопорушення), національність, громадянство, місце проживання тощо. Ці данні містять цінну кримінологічну інформацію про *узагальнюючий портрет* тих осіб, які скоїли кримінальні правопорушення.

Наприклад, згідно з Єдиними звітами Генеральної прокуратури про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2024 кримінальні правопорушення в Україні скоюють переважно чоловіки (88,2 %). Співвідношення різних вікових груп у масі всієї злочинності показує, що найбільша кримінальна активність притаманна особам віком 29–39 років (36,3 %), потім іде категорія осіб від 40 до 54 років (31,2 %). Серед осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в середньому рівень освіти нижчий, ніж серед законослухняних осіб. Так, 67,5 % мають базову середню або профільну середню освіту. 99,3 % є громадянами України.

63,7 % осіб, на момент скоєння кримінального правопорушення ніде не навчались і не працювали, при цьому були працевдатними. Однак ці цифри слід сприймати з обережністю. Системні проблеми у сфері правоохоронної діяльності мають наслідком те, що найбільш пильна увага сконцентрована переважно на тих, кого зараховують до бідних і маргінальних прошарків. Можна констатувати, що розподіл кримінальних правопорушників за родом занять і соціальним статусом тільки приблизно відображає реальну картину. Надбагаті й багаті громадяни України, як свідчать кримінологічні дослідження, так само вчиняють кримінальні правопорушення, однак імовірність притягнення до кримінальної відповідальності цієї категорії осіб мінімальна³.

Морально-психологічні якості особистості кримінального правопорушника охоплюють світогляд людини, її духовність, погляди, переконання, установки та ціннісні орієнтації, інтелектуальні ознаки, емоційні особливості, вольові ознаки, рольові ознаки, рівень потреб, психічні аномалії, що не виключають осудності.

Соціально-рольові ознаки особи кримінального правопорушника характеризують побутові, сімейні, виробничі та загальні зв'язки суб'єкта. До них

³ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодед та ін.; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. Х. : Право, 2014. С.93.

належать: найближче оточення, побутові відносини, сімейні відносини, виробничі відносини, загально-цивільні відносини.

Кримінально-правові ознаки особи кримінального правопорушника знаходять свій вияв у деяких формах до-кримінально протиправної поведінки особи й найбільш повно виражені в учиненому нею кримінальному правопорушенні. До цих ознак належить: мотив кримінального правопорушення, характер та направленість посягань, одиночний чи груповий характер посягань, рядову и організуюча роль, фактичний чи юридичний рецидив, стаття Кримінального кодексу України, строк покарання, вид покарання. Так, у складі групи вчиняють кримінальні правопорушення 3,7 % осіб, у стані сп'яніння — майже 6,7 %, і рецидив кримінальних правопорушень складає 18 %.

Ознаки, які складають кримінологічну структуру особистості кримінального правопорушника, не завжди притаманні в повному обсязі конкретному кримінальному правопорушнику. Вони, так би мовити, подають загальний портрет особистості кримінального правопорушника і є найбільш характерним для тих, хто скоює особливо тяжкі й тяжкі злочини, систематично займається злочинною діяльністю.

VI. Формування особи кримінального правопорушника.

Процес формування особистості прийнято розглядати як *соціалізацію* — процес наділення особистості соціальними властивостями, обрання життєвих шляхів, встановлення соціальних зав'язків, формування самосвідомості та системи соціальної орієнтації, входження в соціальне середовище, пристосування до нього, освоєння певних соціальних ролей і функцій. У цей період виникають і закріплюються типові реакції на виникаючі життєві ситуації, найбільш характерні для даної людини.

Соціалізація особистості як активний процес триває не все життя, а лише період, необхідний для сприйняття комплексу норм, ролей, установок тощо, тобто протягом часу, необхідного для становлення індивіда як особистості. Можна виокремити *первинну соціалізацію*, або *соціалізацію дитини*, і *проміжну*, яка припадає на період переходу від юнацтва до зрілості, тобто період від 17–18 до 23–25 років. Особливо важливу роль у формуванні особистості відіграє первинна соціалізація, коли дитина несвідомо засвоює зразки й манери поведінки, типові реакції старших на ті чи інші проблеми. Як показують психологічні дослідження особистості кримінального правопорушника, подорослішавши людина часто відтворює у своїй поведінці те, що закарбувалося в її психіці в період дитинства. Наприклад, вона може намагатися вирішити конфлікт за допомогою грубої сили, як це робили її батьки. Отже, кримінально протиправну поведінку можна вважати своєрідним продовженням, наслідком первинної соціалізації.

Дефекти первинної, ранньої соціалізації в батьківській родині можуть мати криміногенне значення насамперед тому, що дитина ще не засвоїла інший позитивний вплив, вона повністю залежна від старших. Тому питання формування особистості в сім'ї заслуговують виняткової уваги кримінологів. *Сім'я — головна ланка того причинного ланцюга, який веде до кримінально протиправної поведінки.*

Зараз накопичено багату кількість даних про сім'ї кримінальних правопорушників і методах батьківського виховання, які в них були. В основному це соціологічні та соціально-демографічні дані про сім'ю. Однак на нинішньому етапі розвитку науки й потреб правоохоронної практики стає зрозуміло, що такої інформації (про склад сім'ї батьків майбутніх правопорушників, сімейні відносини,

рівень культури батьків, скоєння ними та іншими родичами аморальних або протиправних дій і тощо) недостатньо, щоби пояснити походження кримінально протиправної поведінки.

Так, за всієї цінності численних даних про неблагополучні або неповні сім'ї, залишається незрозумілим, чому багато «вихідці» з таких сімей ніколи не здійснюють протиправних дій. До числа ж неблагополучних сімей відносять тільки ті, у яких батьки скоїли протиправні або аморальні дії. Відсутність, наприклад, батька або його аморальна поведінка далеко не завжди формує особистість кримінального правопорушника. Тому слід вважати, що вирішальну роль відіграє не тільки склад сім'ї, не тільки відносини між батьками, навіть не їхня об'єктивно непристойна, а то і протиправна поведінка, скільки їхнє емоційне ставлення до дитини, її прийняття або, навпаки, відсторонення від неї. Можна знайти чимало сімей, у яких батьки скоюють правопорушення (наприклад, розкрадання), але їхнє емоційне ставлення до дітей відрізняється теплотою й ширістю. Діти з таких сімей менше схильні до скоєння кримінальних правопорушень. Тому є всі підстави вважати, що саме відсутність подібних відносин у дитинстві у вирішальній мірі визначає неналежну поведінку людини в майбутньому.

Умови життя дитини не мають прямого впливу на його психічний і моральний розвиток. В одних і тих же умовах можуть формуватися різні особливості особистості, усе залежить від того, у яких взаєминах із середовищем перебуває людина. Вплив же середовища сприймається залежно від того, через які раніше сформовані психологічні властивості дитини він засвоюється.

Є безліч переконливих доказів того, що в сім'ях із міцними, теплими емоційними контактами й шанобливим ставленням до дітей активніше формуються такі якості, як колективізм, доброзичливість, уважність, здатність до співпереживання, самостійність, ініціативність, вміння вирішувати конфліктні ситуації тощо. Усе це робить дітей комунікабельними, забезпечуючи високий престиж у групі однолітків. Навпаки, чим менше тепла, ласки, турботи отримує дитина, тим повільніше вона формується як особистість. Недостатня увага, низька частота спілкування батьків і дітей (гіпоопіка), викликана різними причинами, у тому числі об'єктивними, нерідко викликають у останніх емоційний голод, недорозвиненість вищих почуттів і інфантильність особистості.

Дефіцит спілкування з негативними наслідками може виникнути і з таких поважних причин, як завантаженість батьків роботою, їхні тривалі службові відрядження, хронічні хвороби тощо.

Психологічне відчуження батьків від дитини — не єдина причина формування особистості кримінального правопорушника. Нерідко воно відбувається іншим шляхом: у дитини й підлітка є необхідні емоційні зв'язки з батьками, але саме останні демонструють йому зневажливе ставлення до моральних і правових заборон, зразки протиправної поведінки (наприклад, постійно пиячать, учиняють хуліганські дії тощо). Тому підліток порівняно легко засвоює ці зразки і відповідні їм погляди й уявлення, які вписуються в його стереотипи мислення й починають стимулювати його вчинки.

Криміногенні наслідки може мати й таке сімейне виховання, коли за відсутності теплих емоційних відносин і цілеспрямованого морального виховання оточуючі піклуються лише про задоволення матеріальних потреб дитини, яке не привчає його з перших років життя до виконання найпростіших обов'язків перед оточуючими, дотримання моральних норм. За суттю, тут проявляється байдужість до неї.

Відсутність батьківського піклування може проявлятися у відкритій формі. Найчастіше це випадки, коли дитину б'ють, знущуються над нею, іноді дуже жорстоко, виганяють із дому, не годують, не виявляють турботи тощо, завдаючи їй глибокі психічні травми. Відсторонення від дитини може бути і прихованим: відносини між батьками й дітьми в цих випадках нейтральні, кожен живе по-своєму й мало цікавиться життям іншого. Такі відносини завжди важко виявити, їх зазвичай приховують і батьки, і діти, причому роблять це, як правило, швидше мимоволі, ненавмисно.

Нерідко діти надані самі собі в багатодітних сім'ях, якщо батьки занадто зайняті роботою.

У результаті емоційного відсторонення від дитини, її неприйняття або позбавлення батьківської ласки й піклування в дитячій психіці на несвідомому рівні формуються тривожність, занепокоєння, страх втрати себе, своє «я», своє становище в житті, відчуття ворожості, навіть агресивності до навколишнього світу. Ці особливості через відсутність належного виховного впливу або, навпаки, під негативним впливом закріплюються у процесі *спілкування в школі, у навчальних і трудових колективах, серед товаришів багатьма суб'єктивно значущими умовами життя індивіда.*

Величезний вплив на формування особистості підлітка чинить його неформальне соціальне оточення, однолітки. Неформальні групи молоді з антисоціальною поведінкою найчастіше представляють собою об'єднання дітей, якими нехтували батьки, — і юнаків, і дівчат. Зазвичай їх зближення в рамках такої групи відбувається дуже швидко, оскільки вони представляють один для одного соціальну і психологічну цінність. Групова згуртованість і постійне спілкування дозволяють їм вистояти перед суспільством, яке сприймається ними як щось чуже і вороже.

Отже, існування злочинних груп або груп, у яких панують відсталі, шкідливі погляди і звичаї, антисоціальні норми поведінки та які, зі свого боку, чинять негативний вплив на особистість, також зумовлено соціальними причинами. Існування подібних груп неминуче в тій же мірі, у якій закономірно існування громадських структур, які виштовхують окремих людей і цим прирікають їх на відчуження. Відчужені ж особистості обов'язково об'єднуються в групи для захисту власних інтересів і взаємної підтримки.

Під впливом групи у її учасників формуються установки й ціннісні орієнтири, що включають способи вирішення життєвих ситуацій і проблем. Група дає їм те, що не дала батьківська сім'я, тому вони дуже віддані їй і її цінностям, йдуть, іноді сліпо. Образно кажучи, знехтувані родиною діти — це часто майбутні кримінальні правопорушники.

Вплив групи значний остільки, оскільки дана людина цінує свою участь у її життєдіяльності. Її члени повсякденно спілкуються, між ними виникає безліч відносин, що ґрунтуються на почуттях, а їхнє ставлення один до одного і їхня оцінка різних соціальних фактів, подій, інших людей неминуче виражаються в емоційній формі. Група засуджує або схвалює, радіє або гнівається, і тому загальні настрої або думки набувають значення соціально-психологічних і духовних чинників. Настрої й думки, що панують у групі, неминуче передаються її членам.

Надзвичайно важливо зазначити, що відчуження особистості вельми ускладнює засвоєння нею позитивних цінностей суспільства і, навпаки, сприяє сприйняттю негативних норм і уявлень антисоціальних малих груп, у яких людина, як правило,

«шукає» те, у чому відмовило йому суспільство в особі родини. Загалом можна стверджувати, що соціально-психологічне відчуження породжує дезадаптацію індивіда. Дезадаптація, відчуження більшості правопорушників відрізняє їх від законослухняних громадян. Без всебічного врахування цієї обставини профілактика їх кримінально протиправних дій, так само як і виправлення, і перевиховання, представляється малоефективним.

Отже, особистість формується під впливом не тільки мікросередовища, її складників, але й макросередовища — суспільства загалом, зокрема за допомогою засобів масової інформації. Водночас макросередовище може впливати на особистість як безпосередньо, так і через окремі сфери мікросередовища: сім'ю, школу тощо.

V. Типологія особи кримінального правопорушника і класифікація кримінальних правопорушників.

Усі особи, які вчинили кримінальні правопорушення, відрізняються один від одного за демографічними, психологічними та іншими ознаками, з одного боку, а з іншого — вони за тими ж ознаками схожі між собою й утворюють стійкі групи. Ця проблема розв'язується за допомогою розподілу кримінальних правопорушників на окремі групи й типи, що досягається за допомогою класифікації та типології.

Під *класифікацією* розуміється розподіл статистичної сукупності на групи за певними чіткими ознаками. У рамках класифікації фактично вивчається не особа в комплексі її характеристик, а контингенти кримінальних правопорушників.

Класифікація кримінальних правопорушників може бути побудована на різних підставах, серед яких слід визначити дві великі групи ознак:

1) соціологічні (соціально-демографічні): за соціально-демографічними ознаками (стать, вік, освіта); за ознаками соціального становища й роду занять (робітники, службовці, студенти, пенсіонери тощо); за ознаками місця та тривалості проживання (мігрант, мешканець міста, мешканець села тощо);

2) кримінально-правові: за інтенсивністю й характером кримінально протиправної діяльності (повторність, рецидив, у складі групи тощо); за даними про стан особи в момент скоєння кримінального правопорушення (у стані алкогольного сп'яніння, під час відбування покарання тощо); за видами скоєного кримінального правопорушення (грабіжники, вбивці, гвалтівники, хулігани тощо).

Крім того, класифікація особи кримінального правопорушника може бути здійснена й за іншими критеріями: суспільна небезпечність, характер, мета (спрямованість), мотив вчинення кримінального правопорушення, ступінь криміногенної зараженості особи кримінального правопорушника).

Типологія є більш глибоким розподілом кримінальних правопорушників на категорії за ознаками, які причино пов'язані із його кримінально протиправною поведінкою. У науковій літературі зазначається, що типологія передбачає вищий рівень пізнання. Водночас умовно виділяють ознаки-прояви й ознаки-причини, які забезпечують змістовний характер розподілу. В основі типології обов'язково лежать істотні ознаки явищ.

Типологія — метод наукового пізнання, в основі якого лежить розчленування систем об'єктів і їхнє групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу.

Найважливішою відмінністю класифікації від типології є те, що перша дає опис об'єкта, що вивчається, а друга (поряд з іншими методами) — його пояснення.

Підстави розмежування кримінологічної типології:

1. Характер вчинених кримінальних правопорушень:

✓ ***Насильницькі (агресивні)*** — що посягали на життя, здоров'я, честь, гідність людини (з агресивно-зневажливим ставленням до людини її найважливіших благ) — це хулігани, вбивці, гвалтівники тощо;

✓ ***Корисливі***, котрі вчинили крадіжки та розкрадання майна ненасильницьким способом — особи, які отримали незаконну вигоду, контрабандисти, фальшивомонетники, шахраї тощо;

✓ ***Корисливо-насильницькі*** (з корисливою мотивацією, пов'язаною ігноруванням принципу соціальної справедливості та чесної праці) — бандити, грабіжники, рекетири, злочинці й наймані вбивці;

✓ ***Злісні соціально-дезорганізовані*** (з індивідуалістично-зневажливим ставленням до різних соціальних настанов і вимог, до загальнолюдських цінностей, до свого громадянського обов'язку, а також до будь-якого роду заборон (наприклад, порушення правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою; хуліганство; дезертирство тощо, деякі кримінальні правопорушники у сфері незаконного обігу наркотиків);

✓ ***Необережний тип*** (з легковажно-безвідповідальним і недбалим ставленням до своїх обов'язків і можливих наслідків своєї поведінки. До цього типу належать усі кримінальні правопорушники, які вчинили кримінальні правопорушення з необережності, зокрема, кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту або кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва.

2. Глибина та стійкість антисоціальності особи:

✓ ***Випадкові кримінальні правопорушники*** — особи, які вперше вчинили кримінальне правопорушення унаслідок випадкового збігу обставин і їхні дії входять у суперечність із загальною позитивною характеристикою минулої поведінки. До цієї категорії належать необережні кримінальні правопорушники (вчинили кримінальні правопорушення в стані сильного душевного хвилювання, при перевищенні меж необхідної оборони, порушили правила експлуатації транспортних засобів тощо). Для таких осіб є характерною, зазвичай, позитивна соціальна спрямованість, сталий рівень правосвідомості, усвідомлення протиправності своїх дій.

✓ ***Ситуаційні кримінальні правопорушники*** — особи, які вперше вчинили кримінальні правопорушення, не вистоявши перед впливом несприятливих зовнішніх умов формування й життєдіяльності, хоча їх соціальна спрямованість, у більшій мірі, виражена позитивним компонентом. Характеризується легковажним ставленням до соціальних норм, неможливістю утриматися від спокуси, протистояти тиску групи. Кримінальне правопорушення як умисний, так і необережне, як правило, вчинено перший раз. До цього типу належать також ті, хто для задоволення основних життєвих потреб вчиняє так звані «кримінальні правопорушення для виживання», хоча протиправна поведінка суперечить їхній життєвій позиції.

✓ ***Нестійкі кримінальні правопорушники*** — особи, які скоїли, зазвичай, кримінальне правопорушення уперше, але допускали правопорушення раніше, характеризувалися девіантною поведінкою, компоненти негативної й позитивної спрямованості особистості приблизно рівні. Особи з психічними аномаліями найчастіше належать саме до цього типу кримінальних правопорушників.

✓ ***Злісні кримінальні правопорушники*** — особи, які скоїли декілька кримінальних правопорушень і перебувають у стійкому протистоянні до суспільства

або його основних етичних та моральних правил (учасники організованих груп і злочинних організацій, ті, хто неодноразово вчиняли кримінальні правопорушення, раніше судимі). Вони відрізняються значною деформацією морально-психологічних якостей.

✓ **Особливо злісні кримінальні правопорушники** — особи, які скоюють, найчастіше, тяжкі й особливо тяжкі злочини. Злочини є стилем їхнього життя або кримінальною професією (зłodії в законі, професійні злочинці, керівники, лідери організованих груп і злочинних організацій). Характеризуються глибокою деформацією правової сфери свідомості, злочинну поведінку вибирають свідомо. Їхні морально-психологічні й соціально — рольові якості спотворені⁴.

Слід зазначити, що представлена типологія кримінальних правопорушників є певною мірою умовною. Життя, безумовно, надає багато прикладів, коли окремі злочинці не вписуються у вищенаведені типи. Деякі кримінологи виокремлюють додаткові типи злочинців:

1. 3 підстав мотиву скоєння кримінальних правопорушень

✓ **Престижний тип** вчинює кримінальні правопорушення для того, щоби зайняти в житті більш високе соціальне становище, завоювати авторитет серед оточуючих тощо;

✓ **Ігровий тип;**

✓ **Корисливий;**

✓ **Насильницький;**

✓ **Сексуальний.**

2. За характером:

✓ **Корисливий;**

✓ **Насильницький;**

✓ **Корисливо-насильницький**

✓ **Універсальний** — скоюють найрізноманітніші кримінальні правопорушення: економічні й сексуальні, розкрадання майна й катування тощо.

3. За ступенем суспільної небезпеки:

✓ **Абсолютно небезпечні** вчиняють серійні вбивства, у тому числі наймані й сексуальні, а також убивства кількох людей одночасно, як правило раніше незнайомих, або загально небезпечним способом, наприклад, у процесі скоєння терористичного акту;

✓ **Особливо небезпечні** вчиняють вбивства головним чином у конфліктній ситуації, а також тривалий час скоюють корисливі (із заподіянням великого матеріального збитку) і корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення. Сюди ж слід віднести лідерів організованих злочинних груп і співтовариств;

✓ **Небезпечні** вчиняють кримінальні правопорушення проти особистості або (і) власності, що порушують громадський порядок тощо, але не посягають на життя;

✓ **Ті, що представляють незначну небезпеку** (інші кримінальні правопорушники, передусім ті, що вчинили кримінальні правопорушення із необережності, неумисно або через несприятливий збіг особистих обставин, але не проти життя людини).

Американський соціолог і кримінолог Е. Сазерленд у 30-х рр. ХХ століття вперше звернув увагу на так звану *білокомірцеву злочинність* і виокремив

⁴ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд та ін.; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. Х. : Право, 2014. С.111-114.

відповідний тип кримінального правопорушника, котрий посідає відповідальне соціальне становище, скоює кримінальні правопорушення в процесі своєї професійної діяльності, унаслідок чого порушує довіру, яку йому висловило суспільство. Згідно з вітчизняним законодавством, до цього типу належить більшість тих кримінальних правопорушників, які вчиняють службові й посадові особи державних органів влади й місцевого самоврядування. За представленою типологією такі кримінальні правопорушники охоплюються підтипом «кримінальний правопорушник — бюрократ».

Крім того, О. Шостко наголошує, що реально є ще один мнимий тип особистості кримінального правопорушника — який умовно можна назвати «кримінальний правопорушник — жертва системи кримінальної юстиції». Юридично підпадають під цю категорію особи, щодо яких винесено обвинувальний вирок унаслідок ненавмисної або навмисної помилки працівників правоохоронних та судових органів або через кримінально протиправні дії останніх (корупційні правопорушення, службові кримінальні правопорушення). Зрозуміло, що наявність таких осіб певним чином перекачує загальну кримінологічну характеристику кримінальних правопорушників⁵.

V. Особа потерпілого.

Особу потерпілого, тобто жертву кримінального правопорушення, вивчає **кримінологічна віктимологія** - система знань про жертв кримінальних правопорушень, закономірності та чинники їх поведінки, типові ситуації, що призводять до кримінально протиправних посягань, а також заходи віктимологічного запобігання.

Віктимологія має свої специфічні категорії.

Віктимність - підвищена здатність людини або групи людей в силу моральних і фізичних властивостей ставати жертвою кримінального правопорушення за певних обставин.

Віктимізація - процес і результат перетворення особи або соціальної групи на жертву кримінального правопорушення.

Жертва кримінального правопорушення - людина чи спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким безпосередньо або опосередковано заподіяна кримінальним правопорушенням шкода.

Жертв кримінальних правопорушень класифікують за різними підставами, наприклад за характером поведінки їх поділяють на:

- ✓ *агресивних* жертв (ініціюють конфлікти, вдаються до образ, насильства);
- ✓ *ризикованих* (вирізняються авантюризмом, лихою вдачею);
- ✓ *необачливих* (недбало ставляться до власної безпеки);
- ✓ *некритичних* (нездатні адекватно оцінити ризики, спрогнозувати наслідки своєї поведінки);
- ✓ *випадкових* (стають жертвою через збіг обставин);
- ✓ *ситуативних* (своїми діями сприяють виникненню та розвиток ситуації посягання);
- ✓ *пасивних* (ведуть себе нейтрально).

Зустрічаються й інші класифікації. Наприклад, пропонується вирізняти *активних, ініціативних, нейтральних жертв, жертв із установочною, раціональною,*

⁵ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд та ін.; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. Х. : Право, 2014. С. 114.

ретритиською, імпульсивною та утилітарно-ситуативною активністю, що відхиляється від норм особистої безпеки, універсальних, вибіркових, професійних, дефектних жертв тощо.